

Людмила Боева

**Разказът на Елин Пелин
„На оня свят“ през
погледа на медиевиста**

Елин Пелин е един от писателите, най-дълбоко опознали душевността на българския селянин. И той, и неговите герои се интересуват от въпросите за живота и смъртта, от това, какво чака човека в отвъдното, наказуеми ли са човешките прегрешения. Дълго време българският народ намира отговор на тези въпроси в старата книжнина и преди всичко в апокрифите.

В литературата на всички народи апокрифите са били безкрайно популярно народно четиво. За апокрифите е типичен специфичният вид на комуникационната гриада: реципиент от народа, принизено, битовизирано изложение и нов тип автори, свободни от схоластиката и ограниченията на каноните. Апокрифите са давали обикновено по-подробни сведения за събитията и случките, описани в светите книги, допълвали са ги с колоритни факти, правели са ги нагледни, картинни; те са битовизирали, принизявали високото и абстрактно съдържание на каноническите текстове. В един от тях например се разказва за детството на Исус Христос и той е изобразен като непослушен и дори жесток, каквито са много от обикновените деца. Или в един от най-популярните апокрифи — „Ходене на Богородица по мъките“ — божията майка е обрисувана не само с типичните ѝ черти на застъпница, но и като жива, преживяваща страданията на грешниците, обикновена жена, а също и като майка, готова да прости на всички техните прегрешения, но не и на тези, които са причинили страданията на нейния син.

Между апокрифите отделно стои групата на апокалиптическите, есхатологическите, в които се дава своеобразен отговор на вечните въпроси, вълнуващи човечеството, за началото и за края на живота. В тях се разкрива катастрофалният край на света, разказва се за това, което очаква човека в отвъдното. Пенчо Славейков, който в една от статиите си в антитеза с фолклора отрицателно е оценил цялата стара българска литература като „преводи, подражания или компилации“, е правел изключение само за апокрифите, „в които

има действително неща с дивен смисъл и поезия“, но и тук според автора „какво и колко българско се таи в тях“, се нуждае от доуточнение¹.

В основата на есхатологическите апокрифи лежат широко разпространените при всичките народи митове. В тях откриваме апокалиптически мотиви за бъдещия неизбежен край на света. В този вид страшните пророчества са влезли и в канона, в последната книга на Новия завет. Мотивите на есхатологическата митология се срещат и в пророчествата на иранския реформатор, основател на манихейското вероучение Мани, в коментарите на Талмуд, в ученията на Реформационния период, в трактовките на руския „разкол“ и естествено — и в юдеизма, и в християнската религия — образите на Антихриста, катастрофата в края на света, Страшния съд. Същите митове все още звучат и в ученията на съвременни християнски секти, като адвентисти, йеховисти, в концепциите на християнските философи Н. Бердяев, О. Шпенглер и др.²

Въпросът за терминологичното определение и класификацията на апокрифите не е разрешен окончателно и до днес. Най-разпространена е класификацията, предложена от украинския писател и учен Иван Франко, в зависимост от тематиката им: старозаветни, новозаветни (апокрифните евангелия и апокрифните деяния на апостолите) и есхатологически³. Последните по-подробно във връзка със съдържанието им подразделя А. Н. Пипин. Той отграничава три вида: 1. Сказания за Антихриста и края на света. 2. Разкази за Страшния съд. 3. Повествования за бъдещия живот, към които причислява „Ходене на Богородица по мъките“, „Видение на светия апостол Павел, възнесен от ангела на третото небе“, „Въпроси на Йоан Богослов към Аврам“, „Ходене на Зосима при рахманите“, „Житие на Макарий Ричски“ и пр.⁴ В България на първо място по популярност сред тях е „Ходене на Богородица. . .“, свързано и с разпространените народни песни на същата тема. На тях е посветено изследването на Цветана Романска⁵. Много са били четени и „Видение на

¹ Славейков, П. П. Българската народна песен. Събрани съчинения. Т. I. С., 1959, 82—83. Цит. по: Динев, П. Основни черти на старата българска литература. — В: Очерци за български писатели. Ч. I, С., 1973, с. 6.

² Мифы народов мира. Т. 2. М., 1982, с. 671.

³ Франко, Ив. Апокрифи і легенди за українських рукописів, Памятки українсько-рускої мови літератури. Львов, 1896.

⁴ Пипин, А. Н. Для объяснения статьи о „ложных“ книгах. Летопись занятий Археологической комиссии (1861). СПб., 1862, вып. I, 1—55; „Ложные“ и „отреченные“ книги русской старины, собранные А. Н. Пыпиным. СПб., 1862.

⁵ Вранска (Романска), Цв. Апокрифите за Богородица и българската народна песен — В: Сб. БАН, кн. 34, 1940, 1—20.

апостол Павел“, „Слово за Настасия Черноризца, как е въведена на небето“, „Слово за нашия отец Агапий“, „Видение, което видя свети пророк Исая, син Амосов“, „Откровение Варухово“, „Апокрифът за праведния Енох“.

Най-популярните апокрифи в Русия се превеждат, преписват и четат още през XII и XIII век, а в България и по-рано — вероятно през X век. Някои от тях са били включени в знаменития Успенски сборник от XII—XIII век⁶ и в „Слово от книг Еноха Праведного“, влязло във Великите Чети-Минеи от XVI век, което свидетелства за много по-късното им в сравнение с другите апокрифи обявяване за забранени и неканонични.

Д. Петканова, издавайки апокрифната литература, я разделя според жанровия признак на апокрифна художествена проза, апокрифни молитви, гадателни книги и апокрифни въпроси и отговори. Творбите от първия раздел „са типични представители на религиозната белетристика“, повести и разкази с историческо, хроникално, биографично, апокалиптично и пр. съдържание. В апокалиптичните апокрифи се включват виденията, предсказанията и заветите. Първият от тях е за пътешествия в небето или ада, което са извършили „избраниците“. Това е или душата, отделила се от тялото, или човекът, възкачен на небесата поради свои заслуги, или за да узнае и сподели после на земята тайните на бъдещето. Към този вид авторката причислява апокрифи като „Видение Исаево“, „Откровение Варухово“, „Книга за Енох“, „Видение на апостол Павел“, „Ходене на Богородица по мъките“, „Видение на черноризца Анастасия“⁷.

Обширна класификация на апокрифите дава и полският медиевист Александър Наумов. Той ги разделя по генетичен признак: нарушение на йерархическите елементи на Светото писание; добавяне на елементи, немотивирани от Писанието; интерпретацията на текста на Писанието, при което липсва съобразяването с църковните традиции или тълкуването е в опозиция на официалното интерпретиране; след това авторът сочи подразделения по функционален признак: квазиканонични, аканонични и антиканонични. Има и класифициране по съдържание: старозаветни, новозаветни и апокалиптически (есхатологически), последните термини тук се иденти-

⁶ Успенский сборник XII—XIII вв. Под ред. О. А. Князевской и др. М., 1971.

⁷ Петканова, Д. Апокрифната литература в България. — В: Стара българска литература. Т. I. Апокрифи. С., 1982, 5—27; Петканова, Д. Старобългарска литература. Част I (IX—XII в.). С., 1986, 283—284.

фицират⁸. Според нас последният раздел може да се разграничи в съответствие с главния предмет на изложението, като се преценява дали авторът на апокрифа се интересува от съдбините на света, или от човека. В такъв случай отделно стоят творби за всемирната катастрофа, за края на човечеството, а отделно есхатологическите: от типа на виденията и пътешествията, в които се разказва за задгробен живот на човека в ада, чистилището или рая⁹.

Какво ще стане с човека в отвъдното, в задгробния живот, как ще се държи той на „оня свят“, как ще погледне отстрани на събития на земята, която той винаги е изоставил, как се осъществява идеята за посмъртна справедливост — всички тези въпроси са интересували и Елин Пелин, когато е писал своя прекрасен разказ за дядо Матейко от село Подуене „На оня свят“ през 1902 г. Лек хумор и скептицизъм, вплитане на реалното и фантастичното, точност в характеристиката на изобразяваните герои и удивителното умение да бъдат използвани диалогът, действието, черти, присъщи и на другите повествователни миниатюри на Елин Пелин, са налице и в нашия кратък разказ. От самото начало Елин Пелин следва в творбата си апокрифни похвати, преди всичко в съчетаването на реално-битовото и фантастичното. Когато умира дядо Матейко, „никой не повярва, защото той обичаше да се шегува, па и по-напред такова нещо с него не бе се случвало“ — отбелязва с хумор обективният повествовател, започвайки разказа си. Авторът като че ли иронично и трезво предупреждава читателя, че той не е дължен да повярва на разказвача, и още повече в това, което се е случило с дядо Матейко на оня свят. Всичките знания за отвъдното и поведението на дядо Матейко в рая се определят от народни представи, основаващи се върху реликти от митологично мислене. Само че в разказа те са облечени в индивидуалните, своеобразни дрехи на българина, шопа, конкретния селянин — дядо Матейко. Неговото възприятие е леко иронизирано и много добродушно, дори простодушно обрисувано в повествованието.

Разказите за задгробния свят заемат значително място в митологията на народите, в много литературни произведения на древността и средните векове и не липсват в творчеството от наше време. В подземния свят, в страната, откъдето няма връщане, зад се-

⁸ Naumow, A. Apokryfy w systemie literatury cerkiewnoslowianskiej. W., 1976.

⁹ Милтенова, А. Апокрифни пророчества в средновековната българска литература (IX—XIII в.) — В: Доклади на Втория международен конгрес по българистика. Стара българска литература. Литература на Българското възрождане. С., 1987, 265—284.

дем порти се скрива шумерската богиня на плодородието и плътската любов Инана. В епоса за Гилгамеш Енкиду — негов роб в шумерската традиция и негов побратим в акадската — се отправя също в отвъдното. Четвъртата епическа песен от поемата „Гилгамеш, Енкиду и подземният свят“ разказва, че Енкиду отива да донесе вълшебни предмети за богинята Инана, но вече не може да се завърне. Гилгамеш извиква духа му и той разказва за страшния и безнадежден живот на мъртвите в подземния свят. Петата песен — „Гилгамеш в подsvетието“ — описва стремежа на героя да достигне недостижимото — „вечен живот“. От II век преди нашата ера Гилгамеш започва да се смята за съдия в загробния свят, за защитник на хората от демони, от хтонични сили. За славянските християнски традиции е типично, че на портата на рая стои светият апостол Петър, който в книгата на съдбите проверява записаното за всеки човек и после решава къде да го изпрати — в рая или в ада, какво да му се отседи за неговите земни дела. Именно свети Петър със сребърен ключ в ръка и „с голям тефтер под мишница“ посреща Елин-Пелиновия дядо Матейко.

Загробният свят е описан и в гръцките митове, в Аид се спуска Херкулес при изпълнението на своя 12-и подвиг и побеждава Цербера. Пак там Еней получава с помощта на Кумската сивила предсказание за своята съдба и тази на потомците си. Там се озовава в търсенето на своята Евридика и Орфей.

В литературата схемата на ада, чистилицето и рая, тяхната география, точното разположение на праведниците и грешниците, съотношенията на греховете и наказанията им и пр. най-подробно и убедително са разработени в гениалната „Божествена комедия“ на Данте. Тъй като Данте е изхождал от книгата на Енох, апокрифите за ходенето на Богородица, „Видение на апостол Павел“ и др., апокрифните визии за загробния свят са близки и до неговата творба. Сатирите на Лукиан, диалогът на Цицерон „За държавата“, стихотворението на Г. Р. Державин „Лебед“, поемата „Загубеният рай“ на Милтън, поемата на А. Тенисон „Енох Арден“ — всички тези произведения използват есхатологически апокрифи, черпят от тях асоциации¹⁰. На тях се опира разказът за третия сън на Йосиф в романа на Томас Ман „Йосиф и неговите братя“ и Ремизов в „Кръщелните сестри“ описва пътя на мъките на неговата героиня Авакумовна. Не може да не споменем също и Булгаков, който, както и Достоевски преди него, се интересува от идеята на посмъртната справедливост и възмездие. И накрая стои блестящата

¹⁰ Мифы народов мира. Т. I. М., 1980, с. 302, 511.

сатира на тоталитарния бюрократизъм, поемата „Тюркиня на оня свят“. Тази поема на Ал. Твардовски завършва същия ред, където стои и Елин-Пелиновият разказ.

В България апокрифните произведения са били винаги популярни. Те са били четени, започвайки по всяка вероятност още от X век, като са били преведжани от византийската литература и вероятно са били създавани и собствени. На преден план сред българските апокрифи излизат многобройните и разпространени в много страни богомилски апокрифи.

Есхатологичните апокрифи, разказите за отвъдния свят и пътят на героите за него са едни от най-четените и търсените. Така например „Ходене на Богородица по мъките“ е било до такава степен разпространено, че, както вече споменахме в уводните думи, прониква и в българския песенен фолклор. Самият апокриф се е преписвал до средата на XIX век в народни сборници. В Русия се забелязва подобна тенденция, само че тук „Ходене на Богородица...“ е повлияло върху жанра на „духовните стихове“ и е влязло в многобройните сборници с репертоара на „калики перехожие“¹¹. Апокрифът за видението на апостол Павел също е четен много широко, той присъства в българските дамаскини от XVIII и XIX век¹². В него се описва видението на Павел по време на възнесението му „до третото небе“. Адът на Данте прилича на апокрифните му описания, но при Данте в центъра е пламенният и всепроникващ поглед на героя-поет. Не пътешествието, не събитията, а образът на героя и човешките съдби са определящи за Данте.

Елин Пелин, който има винаги „двойно виждане“, „двоичност“ по думите на Никола Георгиев¹³, от една страна, както в апокрифите, „има в центъра случка-фокус“, „ясен събитийен строеж“, линейностремителна сюжетна структура¹⁴. От друга страна, „опростяването“ у него винаги е „свързано с „усложняването на словесната макроструктура“, с „лиричната озвученост“¹⁵ и с отстъпление от апокрифната традиция. При него има и апокрифно приключение, и съсредоточаване на вниманието върху неговия малък герой — дядо Матейко, който най-много от всичко в този грешен свят е оби-

¹¹ Сахаров, В. Эсхатологические сочинения и сказания в древнерусской письменности и влияние их на народные духовные стихи. Тула, 1879.

¹² Петканова, Д. Апокрифна литература и фолклор. — Във: Въпроси на старобългарската литература. С., 1966, 121—159.

¹³ Георгиев, Н. „Андрешко“ от Елин Пелин (Анализационни наблюдения и методологически размисли). — Литературна мисъл, 1979, № 1.

¹⁴ Панова, И. Вазов, Елин Пелин, Йовков — майстори на разказа, С., 1988.

¹⁵ Коларов, Р. Елин Пелин. — В: Елин Пелин. Съчинения. Т. I. С., 1987.

чал своята магаряца и ракийката. Образът на дядото е даден от Елин Пелин лирично и хумористично, отново сложно и с „двойно виждане“.

Апокрифът е религиозен епос на древността¹⁶. За поетиката на апокрифа е характерна триадата — религиозното, битовото и фантастичното¹⁷. Апокрифът се моделира обикновено по такъв начин, че на преден план излизат сюжетните моменти, събитията, с които авторът запознава читателя. Те винаги са необикновени, ярки, очертани в религиозно-легендарен, фантастичен план. Но същите случки са детайлизирани чрез битови, картинни елементи, благодарение на което героите — богове и светци, праведници и ангели стават близки на човека, понятни и достъпни на читателя. Хронотопът на апокрифния модел в много свои черти напомня и на приказка, и на мит. Времето тук също е условно, еднопосочно, заключено в сюжета, не знае ретроспективи и отстъпления от главната линия. Еднолинеен е и сюжетът, както и при Елин Пелин. Най-често в основата на апокрифния сюжет лежи необходимостта да бъде преминат определен път, да бъдат преодолені препятствията по него, които пречат да се достигне целта. Явно се натрапва асоциацията с проповската идея за инициацията в приказките. В апокрифите митологемата на пътя е свързана с антитезата на края и началото, сътворението и катастрофалната гибел на света, раждането и смъртта на човека, рая и ада, които го очакват на оня свят. В апокрифа идеята за пътя винаги включва завършващата го цел, ограничаваща пътуването. Именно тук пътника го очакват висшите сакрални ценности, райското блаженство, а за грешниците се отварят портите на ада. Отново и отново се повтаря дуалистичният контраст: начало—край, живот—смърт, земно—небесно, сакрално и профанно, хтонично. Пътят, преходът към отвъдното е напълно реален. Началото и краят на пътуването не са фиксирани точно във времето и пространството. Най-често те са само символ, абстракция. Особено абстрактен и символичен е раят. Адът обаче, формите на наказанието, стриктното им разпределение според греховете, типажите на наказваните грешници са конкретни, битови. Пътят винаги върви по вертикала — нагоре в небето, надолу — в пъкъла¹⁸. По този път героят задължително минава с придружител. Светът на умрелите се намира някъде много далече, пътят до там е много труден, по него има без-

¹⁶ Пустовойт, П. Г. История и поетика апокрифов. — Болгарская русистика. 1988, № 2, с. 31.

¹⁷ Грашева, Л. В света на средновековната фантастика. — В: Очерци за български писатели. Част първа. С., 1973, с. 63.

¹⁸ Топоров, В. Н. Путь. — В: Мифы народов мира. Т. 2, 352—353.

брой препятствия. Когато един труден и опасен път се преодолява от някакъв герой на земната повърхност — тогава той е хоризонтален. В приказките героят е съпроводжан от чудесните му помощници — зверове, помагат му баба Яга, вълшебното кълбо и т. н. В митовете по вертикалния страшен път героят също се сблъсква с препятствия — планини, потоци, свръхестествени прегради във вид на огнени езера, кипящи реки, тесни мостове над бездънни пропасти. Съпровождащият и тук може да е животно — куче или верен кон, а понякога — шаман или божество¹⁹. В апокрифите такъв медиатор е обикновено ангел или архангел Михаил (висш ангел, йероангел), който съпровождал Богородица и всичко ѝ показвал. Дядо Матейко на Елин Пелин също е придружаван от ангел, който се държи съвсем просто като селянин.

Елин Пелин започва своя разказ с неочакваната смърт на героя: „Донесоха му понуда шишенце ракия. Той я взе, засмя се, та как очите му светнаха и . . . издъхна. Издъхна с усмивка.“ След това дядо Матейко, убеден, че той отдавна е записан за ада, в тълпата на другите пътници разпитва за нужната посока. Като разбира кой е пътят за „пъкьла“, той се упътва право по него. Внезапно, точно по законите на напрегнатото драматично развитие на остросюжетната фабула, „някой изневидяло го дръпна за кожата отзад“ и ангелът му съобщава, че дядото е „сбъркал пътя“. В „Божествена комедия“ Данте се придружава в рая от неговата любима Беатриче, а в ада и в чистилището го съпровожда знаменитият римски поет Вергилий — символ на разума, насочващ човечеството към земното щастие. Възкачването на поета по хълма на спасението препречват три звяра, символизиращи пороците: рисът — сладострастието, лъвът — гордостта, и вълчицата — користолюбието. Пътя на дядо Матейко препречва собственото му твърдо убеждение, че „Нас са ни записали у дяволския тефтер още кога сме са родили. . .“ Убеждението на нашия дядо също се потвърждава и от апокрифите. Аналогично в „Книга на Енох“ архангел Вревоил, който „записваше всички божии дела“, говори на Енох: „За всяка душа е определено място още преди сътворението на земята.“²⁰

Дядо Матейко справедливо е убеден в това, че е грешник поради слабостта си към пиенето: „А пиех! От тегло и от мъка пиех най-

¹⁹ Мифы народов мира. Т. I, с. 453.

²⁰ Всички текстове на апокрифите се цитират по: Стара българска литература. Т. I. Апокрифи. С., 1982; Д и н е к о в, П., К. К у е в, Д. П е т к а н о в а. Христоматия по старобългарска литература. С., 1974, а текстовете на разкази на Елин Пелин по: Е л и н П е л и н. Съчинения в два тома. Т. I. Разкази и повести. С., 1987.

стина, ама нали пиех? Така и така няма прокопсия, мислех си — пий! . . . Пий, па дето ще да му излезе краят! . . . Постлах си хубавичко за пъклото!“ „Бражником не входимо в рай“ — казва и апостол Павел пред портите на рая в руската сатирична новела „Повест о бражнике“ („Повест за пияницата“). Но както пияницата е влязъл в рая и дори се е настанил там на най-доброто място, тъй като бил благочестив и хитроумен и е надхитрил, наддумал всичките праведници, така и дядо Матейко влиза в небесната обител. Наистина той се съпротивлява с шопския си инат — ангелът насила трябва да му даде блаженството. „Ангелът, като видя, че с добром не може, прегърна стареца и хвъркна високо към светлите небесни пространства.“ Но и след това инатчицата селянин все още се съпротивлява. В рая му липсва кръчмата, веселата компания на съселяните, и заради нея той пак е готов да се отправи по пътя към ада. Тук иронично се разигрва известното религиозно дидактическо поучение: „Пияни няма да наследяват царството божие.“ Същата идея по друг начин е изразена в пословиците „Пиян ще спи и ще му мине, лудият — луд до амина“, „Пиян изтъврязва, луд в пътя не влязва“, „Пиян изтрезва, луд не изтрезва“ и „На пияния морето е до колене“. И нашият герой насила бива поместен в рая. „Много си пил, ама и много си патил, та ти е простено“ — обяснява му свети Петър.

Елин Пелин гледа на света с очите на простите селяни. Селският мироглед, представите за живота и смъртта, за отвъдния свят с подчертани езически корени точно са отразени в поведението, мислите и чувствата на стареца от Подуене. Пътят на писателя е интровертното вглеждане в човека, в неговото подсъзнание. В това е разликата между подхода на Елин Пелин и апокрифите. Читателят на този разказ еднакво е заинтересуван и от случката, от пътуването на героя в отвъдното, и от неговия характер, неговия инат, неговото мнение за божествената справедливост.

Дядо Матейко е типичен Елин-Пелинов герой — простодушен, напълно земен, с шопско недоверие към висшестоящите, с тази твърда убеденост, типична за поколенията на неговите предци, че „по-високо от Витоша нема, по-дълбоко от Искъра нема“. Няма в него нито съмнения, нито колебания, нито интелектуални рефлексии. Той знае, че не му се полага да бъде в рая и нищо не е в състояние да поколебае това убеждение.

Без съмнение Елин Пелин и неговият герой си представят задгробния свят според познатата от апокрифите схема. Понякога тя се доближава до каноническите представи, но винаги ги детайлизира и уточнява. А как вижда дядо Матейко рая, където насила го отнася ангел? В Светото писание раят е място на вечното блаженство, обещано на праведниците. Там, както сочи теологическото тъл-

куване на семантиката на понятието „блаженство“, човекът винаги ще е с бога. Същото разбиране за щастieto виждаме в поемата на Данте — пътят на поета е насочен към лицезрението на божествената троица. Като митологема раят е разбран по три начина: или като градина — това е типично за Стария завет, което символизира началото на всички начала, единството с божествената природа; или като град, както е в Новия завет в асоциацията с апокалиптичския край на човечеството, символ на катастрофираща, загиваща цивилизация; или като небеса²¹. В апокрифната книга за Енох раят — това са именно небесните нива. Такава е топографията на райските кръгове и в „Божествена комедия“: първото ниво е лунното небе, осмото — звездното, десетото — кристалното, и т. н. Дядо Матейко също вижда „светлите небесни пространства, дето миришеше на чуден измирски тамян и дето прехвърчаха на тумби, на тумби светли ангели с босилекът в ръце“. Не е нужно да се подчертава, че и измирският тамян, и босилекът са всъщност балкански реалии, неповторими и трогателно-хумористични.

Но тълпите на ангелите („тумби“ и „тумби“) и светлината като главна райска знакова характеристика са типични и за канона, и за апокрифните схеми. Светлинните ефекти въобще са необходими за чудесата. Например обръщането на Павел в правата вяра, станало по пътя в Дамаск, е описано като чудно появяване на светлината от небето, което ослепява езичника, изцелен впоследствие от свети Анани.

По интензивността на светлината се отличават седемте небеса в апокрифа „Видение Исаево“: „И като бях на шестото небе — каза пророк Исай, син на Амос, — мислех светлината, която бе на петото небе, че е тъмнина, и се възрадвах много.“ Пророкът даже моли ангела, който го съпровожда по седемте небеса, да не го връща „в този плътски свят, защото много тъмнина има тук“. А ангелът му отговаря, че той още повече ще се възрадва, когато види светлината на седмото небе, „гдето седи небесният отец и единородният негов син“. На всички небесни нива Исай вижда безбройните ангели, чува техните гласове и „тяхната песен и слава бяха по-славни“ от небе към небе. Едногласното пеене в небето чува и Енох. И светлите ангели, които вижда дядо Матейко, също „пееха, та чак унисаха: „Свят, свят, свят, господи Саваот!“ Ангелското пеене е също характерен знак на небесното блаженство. И в апокрифа „Откровение Варухово“ то присъствува заедно със светлината: „... рече ангел на Варух: „Слушай, Варух, славата господня.“ И силни гласове от

²¹ Мифы народов мира. Т. 2, с. 364.

небесата запяха песни. Варух рече: „Глас и гръм идват от небето.“ Ангелът рече: „Сега разделят светлина и ангелите занасят короната на слънцето на божия престол.“

Светлина, злато, прозрачни вълни, пеене на ангелите — от всички тези неща при Елин Пелин дядо Матейко вижда „светлите небесни пространства“, „светли ангели“, „по-светло ширине“, когато ангелът го носи до портите на рая и той слуша ангелските песни. Самите порти той описва като „направени от злато и безцен камък“ и те „светеха като ясно слънце“. Така знаковостта на пеенето, слънцето, златото и светлината е повторена тук с абсолютна яснота. Интересно е, че „бялата светлина“ по думите на Р. Коларов може да се смята при Елин Пелин за „емблемата“²² на неговия стил, за знак на художествена хармония.

В митовете, в Светото писание и в апокрифите раят винаги се представя като затворено пространство, светлото небе е антитеза на външната тъма, хаоса, трансцендентното на природата и цивилизацията, на земния живот. В разказа на Елин Пелин раят е също закрито, заградено светлоносно пространство. Да се влезе там е трудно, а да се излезе по собствено желание е невъзможно. Към рая водят порти — символ на вратата на справедливостта и на съдбоносното препятствие. В митовете те са пазени от богове, герои, зверове (Цербер при гърците). Райските врати учудват дядо Матейко с приказното си великолепие: „Те бяха направени от злато и безцен камък и светеха като ясно слънце.“ Но Елин Пелин успява да използва в духа на обичайната за него ирония идеята за затвореността на райското пространство. Напразно се опитва дядо Матейко да изпроси от ангела разрешение да иде в ада, където има кръчма и ракийка. „Не може, дядо!“ — отговаря ангелът и дядото коментира: „... та това на затвор прилича! Да не можеш да отидеш, където искаш!“ Почти като пророк ни се вижда Елин Пелин, още тогава отбелязал, че насила щастие не може да се даде, все едно в какъв вид ще бъде то.

Елин Пелин точно в съответствие с апокрифните представи разкрива митологемата на пътя, неговата крайна цел — сакралното блаженство. От триадата — пътя, къде води той и кой по него върви — авторът взема двете първи части, но именно последната одве­тява всичко в лирично-хумористичен тон. Характерът на главния герой, шопският му инат, земният подход към отвъдното през цялото време правят повествованието полуиронично. В съответствие с образа на дядо Матейко се решава и най-важният въпрос на апо-

²² Коларов, Р. Елин Пелин, с. 31.

крифите, Светото писание и митовете — проблемът за божествената посмъртна справедливост. Отначало дядото със собствения си акъл твърдо и окончателно решава, че мястото му е в ада и никъде другаде. Той се насочва направо натам и разпитва само за пътя. След това, когато ангелът насила го отнася до райските порти, той все още твърдо стои на своето становище и спори с ангела и със самия апостол Петър, ключаря на рая. Дядо Матейко не вярва даже на неговите записки в „тефтера“. Петър строго разпитва новодошлия кой е, откъде е, от кое село, „взе да рови тефтера“ и изрича: „Подуене. Добре — праведен.“ Дядото в същия миг противоречи: „Не може да бъде! Имаш грешка, свети Петре!“ Той обидено отговаря: „Каква грешка?.. Това не е зелник, а тефтер, прономерован, прошнурован и подпечатан с божия ръка.“ Апостолът привежда най-убедителни за селския човек бюрократични характеристики. Но дядото все пак не вярва: „Добре, ама после да се не каете“ — отбелязва той. И на ангела дядото се кара: „... я си върви по пътя, не се подигравай със стари хора, че е срамота...“, а след това още поупорито го предупреждава: „Къде ме занасяш, бре момче, ще ти се карат там господарите...“

Дядо Матейко е по същия начин твърдо убеден и в социалното устройство на отвъдното по земен образец. Думите на Писанието, че по-скоро камида ще мине през ухото на иглата, отколкото богатш в рая, за него не звучат правдоподобно, той е убеден в обратното: „С тия дрипи и тия попукани ръце, кой ще ме пусне там! Осемдесет години теглих и страдах като куче, та сега ли рахат ще видя? Истина, гледал съм по божия правина да живея, ама кой те пита. Нима господ ще седне да води сметка на такива като мене?“ Такива са типичните простонародни разсъждения за божествената справедливост и за посмъртен живот за бедния и труженика. Но тежкия живот и безграничното упорство придават на дядото смелост и твърдост. Той всичко е претърпял на земята и от нищо не се страхува в незнайния задгробен свят: „В пъклото, истина, е зло, ама аз съм научен: ще тегля, па в добър час ще си пийна и то ще ми олекне.“

В апокрифа, известен под названията „Беседа на трима светители“ (Григорий Богослов, Василий Велики и Йоан Златоуст), „Въпроси и отговори“, „Разумник“ или в западната традиция — „Луцидариус“ („Просветител“) ролята на Петър се изпълнява от Адам: „Въпрос: Къде седи Адам? Отговор: На четвъртото небе; изпраща праведните в рая, а грешните в мъката.“ Уточнява се и топографията на рая: „Въпрос: Колко небеса има? Отговор: Седем, и на седмото почива бог.“ Наистина дядо Матейко вижда само неопределени „чудни райски красоти, които само праведници ще видят“,

но възторгът му от видяното се предава с добър хумор: „Бре, че хубости, бре, че чудесии! — дивеше се дядо Матейко. . .“ И въпреки това той предпочита да се насочи към ада, ако там кръчмите са разрешени. Само уверението на ангела, че в рая няма бирници, окончателно го примирява с посмъртната му участ и той искрено се радва: „Ох, света майко Богородичке, наистина тук на рахат ще бъда!“

Ролята на съдията по човешките деяния в каноническото писание изпълнява и самият бог. При слизането в задгробния свят както в апокрифните евангелия, така и в писанието, той е изобразяван със свитък, понякога леко повреден, скъсан, в който са записани всичките грехове и праведни дела на хората. Енох, героят на апокрифа, също често бива рисуван като небесен писец, основател на писмеността, благочестив мъдрец, мъдър учител. Архангел Вревоил, който записва всичките божии дела, показва на небесата на Енох изящните и благоуханни книги, дава му „бързописна тръст“ и заповядва да се записват душите на хората, които още не са родили, но съдбата им вече е предопределена. Енох вижда на небето и след това съобщава на роднините си на земята всичките тайни на миналото и бъдещето, наказанията на грешниците в ада и благодетелстването на праведните. Той е летописец, „свидетел на Яхве“, протоколист, който справедливо отмерва всички човешки стъпки. Образът му получава тук есхатологична символика и функция — свидетел на бога за времето на приближаващия край, на времената на Антихриста. И все пак най-често книгата на съдбите в християнската ортодоксална митология и в апокрифите е в ръцете на свети Петър, както вижда това нашият герой от село Подуене.

Дядо Матейко ненапразно търси в рая „всичко, що душа поиска“, така, както му е говорил на земята попът. Представата за рая като място, където ще бъдат изпълнени всички посмъртни желания, е характерно за много мирогледни системи. И точно тези народни по характер представи са въздействували по-късно върху утописти-социалисти. Утопията на Томас Мор, Градът на Слънцето на Томазо Кампанела и др. притежават чертите на земен рай-град, отделен от хаоса, носещ задължителното щастие и изпълнението на желанията на неговите обитатели. В митологическите картини райят често е представян в обкръжението на реки от мляко и мед, понякога и на река, пълна с вино. Така че дядо Матейко в подобен рай вероятно би се чувствувал много по-добре.

На пълното осъществяване на желанията би съответствувало и появяването в рая на любимата дядова магарница. С думите на самия селянин Елин Пелин я рисува така, както нито един праведен светец не е бивал описван, с поразителна любов и топлина: „кротката

му магаричка, сива като гълъбче, послушна и хрисима като калугерка“. Неслучайно първо именно за нея си спомня дядото в рая и моли апостола: „Абе, свети Петре, да бях довел и магаричката“, но „ангелът го тикна в рая“ и дядото получава заслуженото щастие и всичките „чудни райски красоти“. Наивно-тъжният епизод с магаричката напомня епизода от житието на Иван Рилски. И там е отразена народопсихологията на българския селянин, привързан към природата и животните със същата трогателна любов на светеца към неговия вол, тъй като той е имал на този свят само „брата единия и вола“, както простодушно отбелязва народното житие на любимия български светец.

В апокрифа за праведния Енох, старозаветен патриарх, който в награда за своята праведност и благочестивост е бил взет на небето, раят е описан точно такъв, какъвто би искал да го види и дядо Матейко: „И взеха ме оттам мъжете и ме възнесоха на третото небе, и и ме поставиха сред рая. И това място е неизразимо хубаво.“ „А раят е между тлението и нетлението. От него изтичат два извора: от единия извира мед и мляко, а от другия елей и вино; те се разделят на четири части и като текат тихо, спускат се в Едемския рай между тлението и нетлението“. . . „Винена река“ е една от четирите реки (медна, млечна, маслена и винена), които обкръжават рая — Христовия град, целия златен и сияещ от светлина, в апокрифа с видението на апостол Павел.

В апокрифа за Енох се споменава за птиците, които се радват на светлината, удрят с крилцата си. Птица се среща и в апокрифа „Откровение Варухово“. Това е гигантска птица — феникс, едното крило на която „стигаше до изток, а другото до запад“. Тя с крилата си заслана слънчевия пламък, за да не бъдат изгорени всичките хора по земята. Но да се вкара в рая животно не се е сетил нито единият, нито другият праведник-визионер.

Главната идея на есхатологическите апокрифи е мисълта за справедливост, за посмъртното наказание или награда. И този проблем е развит от Елин Пелин. Удивен от своето допускане в рая, дядото си спомня за своята отдавна умряла баба Трена: „Мене като пуснаха тук, че прияствувах и я побийвах, нея трябва да са я турили в средата. Тя беше и от божия кравичка по-кротка и прощаваше всичко. . .“ Наистина ангелът потвърждава неговата увереност. Значи и на кротките и търпеливите, всичко прощавашите мястото им е в рая. Така пише и в апокрифа „Видение на апостол Павел“: „които са имали беззлобие и чисто сърце“, както и нашият дядо. По-различно стоят нещата със селския поп Николай, за когото също се осведомява дядото. Ето я главната черта на свещеника, по която той трябва

ва да бъде разпознат: „Поп Николай от малата църква, дето ни даваше пари с лихва. . .“ Лихварите и при Данте, и в апокрифите винаги се изпращат в ада, или, както обяснява „едно ангелче“ на дядото: „Поп бил, ама грешил“, затова „е в катрана“.

„Тъма, тъга и скръб“ — такива са отличителните знаци на ада в апокрифите. Апостол Павел забелязва попа, „който не извършваше добре службата си, а като принасяше жертви на бога, не преставаше да яде, пие и блудства“, потопен до колената в огнената река, и ангел Мелух с железните вили с четири остриета извлича червата на стареца през устата му. А лихварите апостол Павел вижда в пропастта, където ги ядат червеи. Както в рая определящ знак е светлината, така в ада са страшната тъма и мракът. И в апокрифа за ходене на Богородица по мъките, за да може тя да види грешниците, „дигна се тъмнина“. И тогава тя вижда страшната огнена река, където са потопени страдащите. Лихварите тук са представени в лицето на мъжа, който е „увиснал на нозете си, и червеи го ядяха“. Поповете са обречени на още по-големи мъки. „И рече архистратъгът: „Ела, госпожо, да ти покажа къде се мъчат свещениците.“ И тя видя увиснали много попове. От краищата на ноктите и от теметата им излизаше огън и ги гореше.“ Трябва да признаем, че съчинителите са били удивително изобретателни, мъките са описани картинно, находчиво, почти садистично и при това винаги е намерено точно съответствие на греха и наказанието.

Освен поп Николай в катрана се оказва и владиката. Ангелът пояснява: „И той е наказан, дядо. . . Той бе владика, истина, ама се гордееше със сана си, и само големците считаше за хора, а сиромасите, бедните хич и не поглеждаше. Гнусеше се от тях и ако им даваше милостиня, даваше я с презрение, като гледаше час по-скоро да се отърве. . . Обличаше се богато и преяждаше всеки ден, а хората учеше да се въздържат. . . Това не е ли грях?“ Но предпазливият дядо Матейко „поотри челото си с ръка“ в знак на затруднение и дипломатически отговаря: „Па знам ли аз, грях ли е, не е ли. Ние сме прости, не разбираме.“

Елин Пелин, който досега описва всичко с добра усмивка, намира резки и зли думи; образът на владиката приема сатирически черти. Идеята за социалната справедливост по отношение на богатите и бедните на земята или на оня свят еднакво вълнува автора, читателя и героя. В апокрифите авторите са също безкомпромисни. Апостол Павел вижда грешния епископ, потопен до коленете в огнена река, и огнена вълна го удря в лицето като буря и не му дава даже да произнесе думите: „Господи помилуй!“ Той не е изпълнявал своите задължения, както е редно, „не живееше в благочестие“,

„през живота си не извърши праведен съд, не пощади вдовици, сираци; пътници и бедняци презре; затова днес му се въздава според неговите дела“. Сходството между разказа на Елин Пелин и апокрифа тук е особено ясно.

Дядо Матейко е типичен за образите от селския свят на Елин Пелин. И другите герои на неговите разкази най-често са носители на простодушие и доброта, но са и със селски скептицизъм, с реален подход към живота. Те могат да имат чувство за хумор, но винаги са практични, реалистични и често притежават и хитра селска изобретателност. Всичките са близки до природата, земята и животните. Апокрифните мотиви, спорът за съдбата на света и отделния човек, идеята за божествената справедливост, проблемите за лъжата и истината са поставени и в други разкази на изтъкнатия български писател. Така в разказа „Задушница“ съвсем трезво се решава въпросът за верността или не към мъртвите в полза на живите. Жизнеността на селските герои на Елин Пелин, тяхната устойчивост е същата като при дядо Матейко, който толкова е изтърпял и изстрадал приживе, че не се плаши вече и от адския огън. Въпросът за отиването на оня свят е обрисуван, от друга страна, и в „Спасова могила“. Надеждите за чудо, за изцеление от „дядо Господ“ и неговите ангели са представени по селски конкретно и дори делово. Но болният Монката не може да се избави от видението на друг господ, такъв като на иконата в селската църква, „дето е изписано второто пришествие с пъкъла, с дяволите, с грешниците, над които със страшна сила лети из облаците дядо господ, голям, сърдит, със златен венец на главата“. Тъкмо апокрифите често са инспирирали създателите на подобни фрески и икони. Те са изобразявали бога със златна аура, страшен и отмъстителен. Но когато господ-бог заедно с ангелите отвежда Монката на небето, той е добър и благ. И тук при Елин Пелин, както и в апокрифите, в отвъдното се радват страдащите на земята.

Красотата, доброта и фантазията са необходими на света повече отколкото истината — смятат героите на Елин Пелин. В разказа „Косачи“ Благолаж твърдо заявява: „Защо ти е истината? Да взема да ти разправам, да речем, за дрипавите гащи на дядо Тодор или за смачканата калимявка на дядо поп?“ „Ама защо ти е тая пуста истина?“ А приказките и песните са нужни на хората, защото те ни измъкват „от истината, за да разбереш, че си човек“. В това си становище Елин Пелин е близък до знаменитото Пушкиново „Всех низких истин нам дороже нас возвышающий обман“. Но на читателя са нужни разкази за простите селски хорица, за тяхната съдба на този и онзи свят, за „дрипавите гащи“ и за техните приказ-

ки и песни, и Елин Пелин, както е в апокрифите, както е във фолклора, пише за всичко. Изключително точна е оценката на Елин Пелин от Пенчо Славейков, че той е „притеглил цялото небе заедно с дядо господата към земята“. Той разказва за небето, като че ли „е ходил в някое комшийско село“²³. Точно така е написан и разказът за дядо Матейко на оня свят.

Елин Пелин удачно преплита апокрифната и каноничната представа за отвъдното, за божията правда с фантазията на българина, с митологията, с реалиите от селото, което придава ореол на фактичност, достоверност на неговите разкази. Шопското село и отвъдната есхатологична фантастика се оказват напълно съотносими. И героят на Елин Пелин дядо Матейко, оставайки в затвореното пространство на райското небе, не спира — той продължава своя път, но сега този път е в посоката към вечността.

---

²³ Цит. по: Пондев, П. Разказите на Елин Пелин. — В: Елин Пелин. Разкази. Гераците. С., 1975, с. 29.